

VANADE EESTLASTE MUINASUSUND JA PÖLLUMAJANDUS

J. Kuum

SUMMARY: Ancient Estonians' faith and agriculture. *The ancient Estonians' faith and world outlook is characterized by animistic treatment of nature which generally prevailed up to the 13th century and partly even longer until Christianity, forced upon the local people, finished it.*

Agriculture started to develop here about 2000 B.C. Belief in nature, known as Taara, was formed on the basis of ancient Estonians' tenet in 1920-ies.

Tartu Ülikooli keeleteaduse prof. A. Künnap arvab, et juba 10 000 aastat tagasi võisid Eestis elada soomeugrilaste esivanemad ja nende hulgas ka vanade eestlaste eellased (“Postimees”, 8. III 1994; “Sõnumileht”, 28. IV 1990). Kuid nad ei rakendanud siis veel põllumajandust, vaid elatusid looduse andidest (metsloomade küttimine, kalastamine ja korilus). Seda ajajärku nimetame *anastuslikuks ajaks*. Inimesed elasid siis peamiselt veekogude (järved, jõed) lähedusse paigutatud kergehitistes – püstkodades. Muinasusk oli neil juba siis olemas, seda on põhjalikumalt uurinud Oskar Loorits (Loorits, 1932; 1949–1950; 1926–1928).

Vanadel eestlastel olid metsavaimud, vetevaimud, kaitsevaimud, maaemad jt. ning teadjad inimesed, nagu nõiad, targad, teadjad jm., kelle mõjujõusse ja teadmisesse nad uskusid, mistõttu püüdsid olla nende meelepärased. Palvetati hiites, ohverdati jne.

Animistlik looduskäsitlus. Meie esivanemate usku iseloomustab leplikkus, võrdväärne ja austav suhtumine loodusesse. Vanad eestlased uskusid kogu looduse olevat hingestatud. Sellist maailmavaadet nimetatakse *animismiks* (lad. *anima* – hing). Muistsete eestlaste arvates oli kõikidel esemetel (loomad, puud, kivid jm.) elujõud. Elusaina omasid nad tundeid. Esivanemate arvates võidi nendega nagu teiste inimestega suhelda. Aga samuti ka surnud inimeste hingedega. Eriti hästi oskasid seda teadjad, nõiad ehk targad. Inimese ja looduse vahel valitses põhimõte: “Ma annan, et sa mulle annaksid.” Loodusesse suhtuti heatahtlikult, südamliselt ja väga sõbralikult. Jahile minnes tervitas muistne eestlane metsa aupaklikult ning pärast jättis tänusõnadega nägemiseni. Isegi tapetud loomalt palus ta andeks selle surmamise. Loodusega sidus inimesi suur ühtekuuluvustunne.

Anastuslikul ajal tehti metsloomade nahkadest rõivaid, mille küljes kasutati elujõu tugevdamiseks ja ka ehetena mitmesuguseid ripatseid, millest suur osa oli tehtud luust ja merevaigust. Nendeks olid läbipuuritud juureosaga loomahambad, eriti kiskjate kihvad, auguga looma- ja linnukujukused jm. (joon. 1). Neid kanti põhiliselt kiviajal valitsenud usundiga ja loodeti, et nad toovad elamiseks õnne ning aitavad suurendada jahi- või kalasaaki (Eesti ajalugu I, 1935; Eesti esiajalugu, 1982).

Põllumajanduse algus. Teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamise algust (2000 a. eKr.) hakkasid meie esivanemad kasvatama taimi ja koduloomi. Kui varem olid elamud veekogude lähikonnas, siis nüüd valiti elamiseks kõrgemaid ja parema mullaviljakusega alasid, mis tavaliselt asusid veekogudest kaugemal. Esialgu olid viljelusalad õige väikesed ning tuletasid meelde praegust aiandust. Põllumajandus andis senisele jahi- ja kalasaagile toidulisa. Suuri muutusi tekkis ka uskumustes ja ehetes. Seoses taimekasvatusega hakati hindama päikest, kuud ja teisi taevakehi. Ehetena levis nüüd geomeetiline ornament, käe- ja kaelaehetud, sõled ja muud ehted ilustati nüüd ringikestega (joon. 2), mis sümboliseerisid päikest, kuud ja teisi jõude, millest olenes taimede saak või koduloomade toodang. Arheoloogiprofessor H. Moora andmetel (Eesti rahva ajalugu I, 1932; Eesti ajalugu I, 1935) olid nüüd rattakesed, ristikesed, poolkuud ja kolmnurgad kantavaiks ripatseiks või rinnanõelte peadeks ning nendele omistati laiemgi tähendus peale eeltoodu – nad pidid kaitsma inimest õnnetuste ja haiguste eest ning tooma talle küllust ja kõike head.

Joonis 2. Kaelaehe, mis koosneb traadile lükitud ratasripatseist ja spiraaltrukestest

Põllumajanduse võidukäik toleaeegses Eestis toimus meie ajaarvamise algusest alates. Taime- ja loomakasvatuse laienes ja täienes niivõrd, et selle toodang pidevalt suurenes ning jahinduse ja kalanduse osatähtsus üha vähenes. Alepõldude kõrval võeti nüüd kasutusele ka alalises viljeluses olevad põlispõllud, mida väetati laudasõnnikuga. Põldudel kasvatati otra, nisu, hernest, lina ja ajaloolaste arvates ka naerist. Naerikasvatuse on aga mõnevõrra kaheldav, sest naeris on kaheaastane kultuur ja kas selleaegne põllumees siiski tuli toime juurikate ületalve hoidmisega, et järgmisel aastal seemet kasvatada. Põlispõldudel oli esialgu kaheväljakülvikord (kesa ja suvivili koos linaga), kuid talirukki kasvatuse laienemisega mindi XI sajandil üle kolmeväljakülvikorradele (kesa, talirukki ja suvivili koos linaga). Kesk- ja Põhja-Eestis võeti senise konksadra (seanina) asemel XI sajandil kasutusele harkader.

Loomakasvatuse areng oli samuti pidev ja tol ajal kasvatati kõiki praegu tuntud koduloomi (hobuseid, veiseid, sigu, lambaid, kitsi). Viljandimaa Lõhavere (Lembitu) linnuse kaevamisel leiti, et sealsete loomaluude hulgas oli (XI–XII sajandil) 97% ulatuses koduloomade luid, mille seas oli 47% kodusea luid (Eesti talurahva ajalugu I, 1992). Henriku Liivimaa kroonika andmetel (Henriku..., 1982) olid Eesti alal veised ja hobused tähtsaim sõjasaak. Nii viinud sakslased 1210. a. Soontaganast kaasa 4000 veist ning peale selle hobuseid ja muid loomi. Harjumaalt viinud nad 1216. a. kaasa lugematul hulgal veiseid ja lambaid (Eesti talurahva ajalugu I, 1992). Kõik see tõendab toleaeegses Eestis ulatuslikku loomakasvatust. Eestis oli XIII sajandil 22 000 adramaad ehk umbes 22 000 talu ning 100 000 – 150 000 elanikku.

Rahvausk kestis siin XIII sajandini, mil ristisõdalased selle vägivaldaga maha surusid. Kuid sellele vaatamata pidas rahvas salaja oma muistset usku veel edasi.

Meie esimene maaideoloog F. R. Faehmann kirjutab (Litteraria, 1988): “Kui maa ja eesti rahvas sakslaste poolt alistati (XIII sajandil), siis oli ristiusu levitamine ainult ettekäändeks; tõeliseks tõukejõuks oli vallutusihha. Eestlane tehti orjaks ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti ennekuulmatult halastamatul kujul, sest et sakslane ei saa ju oma kiidetud põhjalikkuse juures teha midagi poolikult ja et rahva vabrapastupanu ning esialgu küllalt sagedasti elustuvate võõrikkest vabanemise katsete tõttu peeti rangeid abinõusid tarvilikuks. Kui orjalt võeti kogu tema varandus ja talle jäeti tingliku omandina elamiseks ainult kõige vajalikum, siis teisest küljest peeti üsna tarvilikuks jätta talle tema keel – see pidi ju orja

märgistama ja kindlustama tõelise vaheseina härra ja sulase vahel. Tuletagem meelde ühe XVI sajandi krooniku sõnu, kes Liivimaad määratles kui pappide paradiisi, aadlike taevast ja talupoegade põrgut. Tol ajal eestlaste kirjakeele peale kasvõi mõeldagi oli juba patt. Isegi tollaegne katoliiklik jumalateenistus toimus eestlastele ladina keeles, millest nad aru ei saanud.”

Kuid eestlaste vana rahvausku ja usulisi tõekspidamisi siiski ei suudetud hävitada, mida tõendavad veel praegugi Eestis paljude endiste pühade kohtade nimetused nagu Pühajärv, Võhandu jõe ülemjooks kuni Vagula järveni – Püha jõgi, Saaremaal on Püha küla ja varem oli seal Püha kihelkond jne. Säilinud on paljud ohvrikiivid, ohvriallikad, hiiekohad jm.

Hiis oli pühaks peetud metsatukk, kus käidi palvetamas ja ohverdamas. Hiied koosnesid lehtpuudest ja olid kauni loodusega saludena tavaliselt kogu külal ühised. Henriku Liivimaa kroonika andmeil oli mõnes ka puust kujusid, mida peeti pühaks. Ristiusu kirik püüdis igati hiiekultust hävitada. Paljude endiste hiite kohale on ehitatud ristiusu kirikud.

Hiies kasvasid ka surnute hingepuud, mida ehiti paelte, riiete, loomaluudega jm. Hingepuudeks olid harilikult okaspuud, mis alatise haljusega otsekui juhtisid mõtted hingede surematusse. Surnutele toodi siia sööke, jookke, rõivaid, ehteid, raha jne.

Ohverdamine toimus peamiselt hiites. O. Looritsa (1932; 1949–1950; 1926–1928) järgi oli ohverdaja puhtais valgeis rõivais, puhtas pühas paigas, puhta siira südamega. Lapseliku usalduse, andumuse ja ühtekuuluvustahetega esitas ta oma lihtsad palved, mis polnud mingid elutuks kivistunud sundvormelid, vaid elavast hingest tulevad, soovidele ja meeleoludele vastavalt varieeruvad elavad tundesõnad, tõelise ja sügava usulise elamuse tõlgendajad: “Madalad maajumalad, kõrged kodukuningad, nurmeisa-nurmeema, nurme kuldakuningad, tulge hoidma mu kodu, mu karja!” (Eesti rahva ajalugu I, 1932).

Muinas-Eesti ohverdamised olid suurejoonelised. Pühapaika hiide teatud tähtpäeval kogunenud rahvahulk võttis osa mitte üksnes ohverdamisest, vaid ka sellega ühenduses olevast ohvripeost. Ohvripidudel joodi õlut, mis tookord kandis nime “kahi”.

Kultusekiivid ehk ohvrikiivid olid uskumustega seotud kivirahnud, mis kandsid sellele osutavat rahvapärast nime. Selle pinnal oli looduslikke või tehissüvendeid (lohke), kuhu pandi ande. Eestis on praegu registreeritud 1700 kultusekivi. Religioosne kultus tekkis juba kauges minevikus ürgühiskonnas, millega kaasnes rituaal.

Kaitsevaimud ja haldjad. Vanade eestlaste üks vanimaid ja huvitavamaid mõisteid on vaim. Vaim tähendas tavaliselt hinge, mis elustas nii inimest kui ka muid looduskehasid (metsavaim, vetevaim jt.).

Eesti rahvakeeles on kaitsevaimuna kasutusel nimetused *jumal* ja *haldjas*. Mida jumal tähendas ürgajal, pole selge. Oma monoteistliku tähenduse sai see sõna alles Kristuse mõjul, kuna varem tähendas vanadel eestlastel jumal taevavaimu ja veelgi varem hingestatud taevast. *Jumal* ja *taevas* tähendas meie esivanemates üht ja sedasama. Et jumal polnud ainult taevavaim, siis sobis see ristiusu kolmainu väljendajaks paremini kui ükski muu termin (Loorits, 1932). Sõna *jumal* oli vanadel eestlastel kasutusel juba ammu enne ristiusu toomist, arvata-vasti vähemalt põllunduse alguse kaitsevaimuna.

Ka haldjas on kaitsevaim, see nimi levis aga põhiliselt Põhja-Eestis, eriti Virumaal. Mida tähtsamale kohale tõusis rahva elus põllutöö, seda enam hakati taotlema haldjate poolehoidu, kellest arvati olenevat viljasaak. Erilise koha omandasid viljahaldjas Peko, Lõuna-Eesti viljakushaldjas Tõnn, äikesevihmahaldjas Pikker või Kõu, majahaldjas Taara, taevahaldjas Jumal jt. Mida enam ihati õnnistust põllule ja karjale, seda hoolsamini teeniti haldjaid, seda keerukamaks muutusid lõikuskombed. Viimaseist põllule jäänud kõrtest tehti lõikuse lõpul Peko vihk, mida hoolega ületalve hoiti. Sellega taheti otsekui alal hoida vilja sigivust ja elujõudu järgnevaks suveks. Haldjale ohverdati põllupeenral või aianurgas ning metsas mättal või kivihunnikul. Allikate, jõgede ja järvede haldjaile heideti ohvriandidena vette sellised asjad, mis vett ei reosta (metallehted ja raha).

Lõuna-Eestis öeldi kaitsevaimude kohta ürgsemaid nimesid, nagu metsaisa, metsaema, metsavana jt. Paiguti esines sama tähendusega ka vaim, näiteks metsavaim, vetevaim jt. (Eesti ajalugu I, 1935).

Taara esines ka kaitsevaimu või jumalana. Henrik mainib oma Liivimaa kroonikas Tarapita nimelist jumalat viiel korral. See on ainus mütoloogiline kuju, kellest ta pikemalt kõneleb ainujumalana (Adamson, 1935). Teistest vaimudest ja haldjatest ta räägib mitmuses.

Tarapitat tundis Virumaa rahvas saarlaste suure jumalana. Ka arvatakse, et võib-olla oli see eestlaste palve- või appihüüd: “Taara avita!”

Vanemaid austasid vanad eestlased ürgajast alates. Sugukonna ja suurpere vanemad panid aluse kogukonnale sellega, et nende nimi on püsinud aastasadade jooksul Kesk- ja Põhja-Eesti sugukonna külade nimedes kuni meie ajani. Tunti uhkust sellest, et “on meie verd”. Henriku Liivimaa kroonikas on kaks küla, mille nimed on Reineveri ja Igeteveri. Kui vaarisa nimi oli Ollu, siis kutsuti seda Ollupereks. Kui Olluperest pärinevaid talusid oli külas rohkesti, siis oli siin domineerimas Ollustveri, millest kujunes juba enne XIII sajandit Ollustvere ning nüüdne Olustvere.

Surnute hinged. Surm ei tähendanud muistsele eestlasele inimesiku lõppu. Arvati, et ka surnu hing vajab toitu, rõivaid ja tarberiistu nagu elavgi inimene. Seepärast pandi surnule hauda kaasa panustena esemeid (toit, tööriistad, ehted jm.).

Hingede aeg on surnutele pühendatud aeg hilissügisel, kui puulehed hakkavad kolletuma, st. looduse suremise ajal. Usuti, et surnute hinged külastavad sel ajal oma endist kodu ning püüti nendega olla heades suhetes (kaeti neile toidulaud, nendega kõneldi, viidi tare peale ande, köeti saun jm.). Hingede ajal elati vaikselt, hoiduti müra tekitavatest kodustest töödest, söödi tavanditoite, viideti aega jutustamise ja mõistatamisega.

Muistne vabadusvõitlus (1206–1227). Eesti maa oli ilus ja siinsed elanikud (eestlased) jõukad, hindasid oma kultuuri ning esivanemate usku ja kombeid. See ilus maa meeldis ka võõrastele. Seepärast korraldasid nad siia röövretki ja püüdsid siinsetele paganatele tuua ristiusku. Nagu F. R. Faehlmann õigesti märkis, polnud nad ristiusust üldse huvitatud, ristiusu toomine oli ainult heaks ettekäändest röövimisele ja vallutusihale. Eestlased kaitsesid oma kodusid, põlde ja karja ning muud varandust võõrvallutajate eest; silmapaistvaim oli Viljandi lähistel peetud Madisepäeva lahing (17. sept. 1217), kus langes Sakala vanem Lembitu. Sellega oli põhiliselt ka Mandri-Eesti saatus otsustatud (eestlased kaotasid lahingu) ning järgnes 700 aastat kestnud orjus.

Taara usk. Muinaseestlaste jumalaks on peetud Taarat, mille algupära on praegu veel küllalt ebaselge. 1920.–1930. aastail loodud Taara usk, mille peaideoloogid olid K. Utuste, A. Põrga jt. (Arjakas, 1987), püüab meie esivanemate usku taastada. Oli sooviks luua eesti rahva hingelaadile vastav elujaatav ja tulevikku suunatud iseseisev vaimne tegevuskava. Taara usku vastandati nii kristlusele kui ateismile. Taara usu ideoloogia järgi on kogu elav ilm arenemise tulemus, kusjuures areng ise kestab olevikus ja jätkub tulevikus. Taara usu usutunnistuseks on: “Mina usun homsesse päeva. Mina usun, et homme päev on parem tänasest. Mina usun, et homme päev on parem tänasest siis, kui mina selleks kaasa aitan. Taara avitab.”

1920-ndate aastate lõpus tekkinud taaralaste ringidest moodustati usuühing “Hiis”, mis registreeriti 1931. a. Taara usus oli tähtsal kohal looduse ja esivanemate austamine. Riitusi toimetati kas looduslikus või tubases hiies hiislar, urikivil põles urituli, öeldi loitse. Peamised usutalitused olid taaralaseks pühitsemine, abielu sõlmimine ja surnu ärasaatmine. Tegevus oli üldiselt üldkultuuriline ja ilmalik. Taara usu liikumisel oli suur mõju Eesti omakultuuri tähtsustajana. 1940. a. Taara usu ja “Hiie” tegevus katkestati, paljud selle liikmed vangistati või tapeti.

Taaralane, nüüdne Viljandimaa kodu-uuriija Enno Piir jutustab:

“Olin Siberi Inta vangilaagris eestlastest kõige rikkam mees. Kellelgi teisel ei olnud kaasas sellist varandust: kandsin endaga kaasas kodumaa mulda. See oli mul taskurätti seotult alati põuetaskus südame ligidal. Kui mul oli väga raske, kui hinge pitsitasid lootusetus ja vangide hulgas levisid mitmesugused kuulujutud, üks jubedam kui teine, kui olin meelega piiril, siis otsisin barakis kõrvalises paigas vaikse nurgakese, harutasin oma talismanilt niidisõlmed lahti ja vabastasin pilgule kodumaa mulla. Seda sõrmedega siludes sain oma südamerahu tagasi. Kodumaa muld kaotas meelega.”

Nüüd jätkavad meil maausulised enam-vähem samade põhimõtetega tegevust ja 1992. aastast antakse välja kogumikku “Hiis”. Keskorganiks on Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda. Maausu alustõeks on: kõiges, mis on, on väge; kõik on hingestatud; esivanemad on pühad; igal teol on tagajärg, igaüks vastutab oma tegude

eest; usk on inimese isiklik asi.

Taarausulised kandsid rinnal tõletit (hõbedast medaljoni kodumaa mullaga) (joon. 3).

Maausuliste ajaarvamine lähtub Eesti maismaa tekkimisest. Maismaa tekkest praeguse ajaarvamise alguseni on 8213 aastat. Seega maausuliste järgi on praegune aasta $8213 + 1999 = 10\,212$.

Kirjandus

- Adamson, J. Eesti ajalugu I. Tartu, 1935.
Arjakas, K. Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust. "Looming", nr. 7, lk. 999...1001, 1987.
Eesti ajalugu I. Tegevtoimetaja H. Moora. Tartu, 1935.
Eesti esiajalugu I. Tallinn, 1982.
Eesti rahva ajalugu I. Tartu, 1932.
Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn, 1992.
Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis. Tallinn, 1982.
Litteraria 5. F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Tallinn, 1988, lk. 37...38.
Loorits, O. Eesti rahva usundi maailmavaade. Tartu, 1932.
Loorits, O. Grundzüge des estnischen Volksglaubens I–III. Lund, 1949–1950.
Loorits, O. Liivi rahva usund I–III. Tartu, 1926–1928.
Taara usk. Eesti Entsüklopeedia 9. Tallinn, 1996, lk. 173...174.